

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 323.325«1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОБУТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНІЙ НІМЦЯМИ ТЕРИТОРІЇ

На основі наукових, документальних і архівних джерел аналізується становище сільського соціуму на окупованій території України 1941–1943 рр.

Ключові слова: аграрна політика, окуповані території, військова зона, Рейхскомісаріат «Україна», польові комендатури.

По мірі просування німецьких військ у східному напрямі жителі міст і сіл України мали змиритися й призвичаїтися до «нових порядків» на окупованій території. По завершенню бойових дій в кожному населеному пункті місцеве населення залишалося один на один із своїми проблемами, а німецька влада встановлювала закони й правила і розпочинала господарювати на омріяних східних землях, котрі мали стати аграрно-сировинним придатком з дешевою робочою силою. Оскільки завоювання країни хронологічно співпало з підготовкою до жнив і збиранням врожаю сільськогосподарської продукції, то новопризначені місцеві органи влади діяли згідно настанов аграрної політики, розробленої Г. Герінгом ще задовго до війни, економічні завдання якої мали стати орієнтиром для німецьких цивільних і військових чиновників на весь час окупації. Наразі видане «Особливе розпорядження № 59» містило основні практичні вказівки про необхідність відновлення роботи великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів) під німецьким наглядом для збирання врожаю 1941 р. і для проведення осінньої посівної кампанії¹.

В рамках вирішення першочергових завдань на всіх окупованих територіях відбулася реєстрація працездатного населення у вигляді списків мешканців сіл і працюючих колгоспників².

Всупереч сподіванням великої частини селянства про ліквідацію радгоспно-колгоспного господарювання, окупаційна влада зберегла те, що відповідало її інтересам — форму організації сільськогосподарської

роботи у вигляді трудовнів та оплати праці на їх основі. Насправді ж залучення селянства до праці в усіх адміністративних одиницях відбувалося майже виключно примусово, на основі трудової повинності, за мізерний продуктивний пайок, а найчастіше безплатно.

Завойовані українські землі було піддано новому адміністративному поділу. Вся окупована територія поділялася на чотири зони: район бойових дій, тиллові армійські райони, прифронтний район та зона дії цивільної адміністрації. Господарське управління кожної з них мало певні особливості та відмінності. Одна з таких адміністративних одиниць — військова зона України, — налічувала п'ять областей, які протягом всього періоду окупації перебували під військовим управлінням. Це були Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська області. Керівництво в даному регіоні потрапило в руки командуючого військами оперативного тилового району, в підпорядкуванні якого знаходилися головні польові комендатури, а їм, в свою чергу, підпорядковувались польові комендатури й гарнізонні комендатури (ортскомендатури)³.

Пріоритетними завданнями військового керівництва, на думку одного із дослідників даної проблематики В. Нестеренко, було задоволення поточних потреб військ, які перебували у районі діяльності польової комендатури, а також підготовка економічної експлуатації району для потреб військового господарства. В разі ж необхідності господарські групи доукомплектовувалися фахівцями з різних галузей господарства. Одним із основних результатів дисертаційного дослідження В. Нестеренка «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)» став глибокий аналіз впровадження «нового аграрного ладу» у військовій зоні.

Ще задовго до початку війни гітлерівським командуванням було прийнято рішення, що військові власті мали керувати захопленими областями тільки протягом відносно короткого проміжку часу. Війська мали передавати свої повноваження цивільній адміністрації. Проте, оскільки плани блискавичного наступу було зірвано, то військовим чиновникам так і не вдалося скласти свої повноваження й довелося виконувати неприйнятні їм функції.

Зона цивільної адміністрації — рейхскомісаріат «Україна», займала більшу частину території України. Західні області було віднесено до Генерального губернаторства Польщі й називалися Дистрикт Галичина, а південні області було передано до румунської влади й отримали назву Трансністрія.

Аналіз сучасних досліджень у галузі аграрної політики німецьких окупаційних властей засвідчує широкий інтерес історичного загалу до даної проблематики. В даному контексті надзвичайно важливими є дисер-

таційні дослідження першого десятиліття ХХІ ст. Слід зазначити, що ці праці є вагомими узагальнюючими студіями, що базуються на широкому джерельному та історіографічному матеріалі. Дисертаційне дослідження С. Власенко (2007 р.)⁴ присвячено аграрній політиці німецьких окупаційних властей на території військової зони України 1941–1943 рр. У ньому здійснено комплексний аналіз аграрної політики німецької окупаційної влади безпосередньо на території військової зони України, досліджено реалізацію аграрної реформи в регіоні, структуру німецького військового адміністративно-господарського та українського допоміжного апаратів управління та механізми їх взаємодії. Автором переконливо подано еволюцію ставлення сільського населення до німецьких властей та визначено фактори, що впливали на нього.

У праці Н. Глушенок «Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті “Україна” 1941–1944 рр.» подано чіткий аналіз динаміки розвитку та методів втілення заходів «реформування» системи господарювання в селі. Автором поглиблено дослідження різних поглядів нацистської верхівки щодо поведінки з окупованим українським селянством і з’ясовано вплив цього фактору на методи та реалізацію аграрної політики. Значною мірою новизну дисертації складає виявлення зміни ставлення українського селянства до системи «нового порядку» впродовж періоду окупації.

В якості історичного джерела, що дозволило схарактеризувати стан сільського господарства східного регіону, історик Д. Титаренко використав періодичну пресу Східної України періоду німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. При висвітленні соціально-економічного стану й духовного життя регіону, підпільно-партизанського руху та ходу бойових дій на радянсько-німецькому фронті дослідником було використано інформаційні можливості газет і журналів.

Науковцем було зроблено висновок, що періодичні видання Східної України при умові критичного аналізу вміщеної в них інформації, допомагають відображати хід та пропагандистське забезпечення організаційних перетворень у сільському господарстві, його матеріально-технічний стан і ступінь використання в інтересах окупаційної влади⁵.

Газети, будучи важливим елементом пропагандистської системи, намагалися здійснювати свою функцію шляхом друкування на своїх шпальтах гасел — закликів, орієнтованих не тільки на свідомість, але й на залякування місцевого сільського населення.

В невеликому містечку Павлограді на Дніпропетровщині таким виданням стала «Павлоградська газета». Головним її редактором був такий собі Григорій Чапля, представник націоналістичної організації СВУ. Під час окупації ним було видано дві збірки віршованих творів. Про їх змістовне наповнення свідчить цитата хоча б однієї із них, що називалася «Схід сонця»:

«Україно, обшарпана мати,
Підведись, подивись навкруги!
Вже немає московського ката,
Смертю псів полягли вороги»⁶.

Представник місцевої підпільної організації, Михайло Шуть, в листівках розповсюджував епіграми на брехливу інформацію та головного редактора з метою розкриття дійсної суті видавців. За це його було заарештовано та піддано страті⁷.

Тогочасна ситуація на окупованих українських територіях набула широкого висвітлення на шпальтах радянських газет. Однією з таких публікацій стала стаття в газеті «Правда» члена військової ради Південно-Західного фронту дивізійного комісара К. Гурова «Фашистский разбой на Украине»⁸. Як і багато інших, вона мала яскраво виражене ідеологічне забарвлення, носила роз'яснювально-пропагандистський характер, однак її цінність полягає, насамперед, в інформаційній насиченості фактами із побуту селян військової зони й райхскомісаріату «Україна». Наведені існуючі ціни на продовольчі товари на окупованій фашистами території автор називав фантастичними. Приміром, у Полтаві стакан пшона коштував 80 карбованців, а курка — 400–500. Оплата праці була настільки мізерною, що навіть так звані «петлюрівським прислужникам німецького фашизму» не вистачало їх заробітної платні. Однак, як зауважив військовий кореспондент, вони віднайшли давно випробуваний метод — хабарі. Хабарі брали за все, що можливо — за надання квартири, за невиселення з житла, за здачу теплих речей чи їх нездачу, за порушення будь-якого з багаточисельних наказів і тощо.

Характеризуючи продовольчу політику фашистів, він називав її «розбійницьким господарюванням». Ним наведено разючі факти пограбування населення. Наприклад, в селі Звонкова на Київщині залишилась лише одна корова — у старости, а гуси й кури стали великою рідкістю. Методи погроз і терору, відверте пограбування широко запроваджувалися в українських селах відповідно вказівок діючих військових комендантів та гауляйтера Еріха Коха. В селі Багата Чернящина на Харківщині староста Бугаєнко звертався до колгоспників від імені німецького коменданта: «Ви повинні працювати на німецьку армію п'ять днів на тиждень. Хто не вийде — отримає 25 різок». Однак подібні заяви подекуди викликали серед односельчан шалений супротив. В Яготинському районі так званого «колгоспного старосту», котрий намагався вигнати жителів села на роботу, жорстоко побили і кинули напівживого. А в одному із сіл поблизу Дніпродзержинська, Дніпропетровської області, колгоспники категорично відмовилися від виходу на роботу. В селі Варварівка Харківської області староста Михайло Чернета із своїм сином-дезертиром на-

стільки ретельно виконували вказівки і директиви нової влади, що місцеві жителі віддали їх на розправу партизанам. У партизанському загоні прийняли рішення переправити зрадників через лінію фронту, де їм було винесено відповідний суворий вирок. Подібні випадки траплялися нечасто, очевидно, вони були зафіксовані лише у прифронтовій зоні.

Багато представників українського селянства покладали сподівання на обіцянки німецького командування про повернення землі у їхню власність та перспективи майбутнього господарювання. Про це йдеться в частівках, що побутували того часу на Дніпропетровщині:

«Гвинтівки кидали, до німців тікали,
І кращої долі від їх ожидали!»⁹

Стосовно того, яку саме «долю» отримали натомість, йдеться у тій же частівці:

«Пшеницю, корів і свиней забирають
В Німеччину — все це вони відправляють,
А нам залишають лиш землю та воду,
Щоб довго ми помнили цюю свободу».

А на Київщині в той час набуло поширення народне прислів'я — «Зажили за німця волі — нагаї та борщ без солі»¹⁰.

Аграрна політика нацистів на зайнятій радянській території була підпорядкована цілком конкретній стратегічній меті — забезпеченню безперервного постачання Німеччини, в тому числі і вермахту, продовольством. Після встановлення офіційної цивільної адміністрації, старости й поліцаї отримали над своїми земляками необмежену владу. Займаючи відповідні посади, вони мали забезпечити виконання далекосяжних планів Гітлера щодо колонізації України та перетворення її в сировинну базу й основного поставника сільськогосподарської продукції для Райху. Більшість із них проявили надзвичайно сумнівне ставлення до виконання обов'язків, тому випадки їх жорстокого поводження надовго залишилися в пам'яті односельчан.

В селі Никишківка на Житомирщині староста Жорик так держав село у лещатах, що навіть після звільнення села та відбуття ним законного покарання люди боялися про нього навіть щось розповісти¹¹. Односельчани називали його «німецький посіпака», а про його жорстокі витівки навіть було складено вірш:

«Все село дріжить
мати умліває,
бо вже наш староста Жорик
п'є та гуляє»¹².

Начальника Уманської української поліції Тонкошкура та шефа райуправи Квятківського, призначених на посади в листопаді 1941 р., місцеве населення інакше не називало, як «нечистий», «погань», «гад»¹³.

Визиск та пограбування сільського населення, за невеликими відмінностями, відбувався практично на всій території України однаково. Власне кажучи, майже не відрізнялася ситуація й у дистрикті Галичина, що за «новим» адміністративним поділом було віднесено до Генерального губернаторства Польща.

Стосовно діяльності окупаційного режиму у Східній Галичині, як зауважив В. Офіцинський «становище краю у порівнянні зі Східною Україною чи Польщею було дещо кращим. Це пояснюється у першу чергу тим, що в значній мірі німецьке управління в дистрикті Галичина здійснювалося через посередництво української адміністрації»¹⁴.

Однак документальні дані переконливо свідчать, що її діяльність була чітко регламентована і мала відповідати планам гітлерівського командування. Відразу по встановленню цивільної окупаційної влади окружні староства отримали директивні вказівки Генерального губернаторства про обов'язкові поставки сільгосппродуктів німецькій окупаційній владі, а волосні управи, в свою чергу, теж мали відповідні настанови та вказівки від окружних староств про здачу контингенту сільгосппродуктів¹⁵. Наприклад, 20 листопада 1941 р. Стецівська волосна рада отримала щодо цього чіткі вказівки Коломийського окружного староства. Всі війти округи та Комісар Коломій мали вчасно закривати рахунки, що склалися з шести частин:

1. Звіт про виконання бюджету.
2. Звіт про побори громадських податків та оплат за користування громадським майно — громадами.
3. Білянс рахунків.
4. Білянс інвентаря.
5. Звіт рахунковий тимчасових громадських управ.
6. Звіт про виконання шарварків і напрямі мостів¹⁶.

Вже у січні 1942 р. фінансовий інспектор в Коломій звернувся до Управ збірних громад з приводу такого питання. Оскільки з технічних причин відповідних квитанцій для ґрунтового податку виготовлено не було, то дозволялося використовувати папір із шкільних зошитів або навіть з однієї сторони списаний. Жодна з причин із несплати ґрунтового податку не враховувалася¹⁷.

Із позначкою «Пильно! Негайно» у волостях було отримано інструкції по заповненню таблиць звітності, чим і як засіяна земля. Графа 5 цього документу містила норми начислення хлібного зерна на особу на один рік, згідно яких на дорослого мала бути норма 150 кг, для дітей 10 років — 75 кг на особу на рік.

Станом на 1 жовтня 1941 р. у Снятинській волості нараховувалося 1296 корів, тому кооператив «Районова Молочарня» мав отримати відпо-

відно 129 600 літрів молока¹⁸. Продаж сільськогосподарських продуктів мав виконуватися виключно через Повітовий Союз Кооператив. Всіляка безпосередня продаж була заборонена наказом ландкомісара в Снятині від 30 жовтня 1941 р.¹⁹ Отже, селяни були поставлені в чіткі межі, виходити за які вважалося злочином.

За виконанням трудової повинності було встановлено суворий контроль. У громадських господарствах вона мала обов'язковий характер і всілякі ухиляння від неї обкладалися штрафами. Наприклад, за неявку на роботу в дворі Потічку всього за один день Василя Блиндика було оштрафовано на 20 золотих²⁰.

Щоб придбати дефіцитні на той час промислові товари або іншу продукцію, необхідно було отримати відповідний дозвіл від керівництва сільської управи. Для цього необхідно було виконувати всі вимоги окупаційної влади. Так, ковалю в Дворі Потічку Шумку Михайлу сільська управа видала довідку і затвердила дозвіл на покупку 1000 штук цегли на піч і комин²¹.

Жителю цього ж села Валовому Михайлу, щоб купити свиню на відгодівлю, необхідно було отримати довідку про здачу на 100% збіжжя і картоплі, та ще й однієї свині²².

Політика окупаційних властей в економічній сфері носила відверто експлуататорський характер, а найгірше те, що вона практично повторювала методи колгоспного господарювання. Населення було обкладено податками, які практично співпадали з довоєнними, радянськими. Потреби місцевого населення не враховувалися.

Жостоке поводження з цивільним населенням подекуди викликало обурення навіть серед німецьких офіцерів²³.

Наслідки багаторічного господарювання радянської влади та побутові умови проживання українських селян вражаюче діяли на окупаційні війська. В березні 1942 р. в газеті «Правда» було опубліковано дещо несподіваний для того часу матеріал²⁴. У ньому повідомлялося, що серед німецьких штабних документів, які потрапили до рук наших воїнів, знаходився так званий «музично-вокальний» наказ. Він був підписаний генералом фон Боком, котрий нещодавно зайняв місце командуючого південною групою армій фон Рундштедта, й стосувався заборони виконання «Пісні про Дніпро». В окупованому Запоріжжі серед німецьких вояків набула поширення така пісенька:

«Там, где Днепровские волны
ударяются о берег,
Вдали от немецкой родины,
на земле украинской,
Все мы погружены лишь в навоз и грязь...

А лядзеры моляцца повсюду об одном:
Господи на небеси, пошли нас домой!».

Керівництво групи армій «Південь» розцінювало подібний поетичний «шедевр» як дестабілізуючий і підриваючий бойовий дух солдатів і офіцерів фактор. Цілком очевидно, що, висміюючи таку заборону, військовий кореспондент мав на меті дещо інше, ніж співвідносити гній і бруд із радянською дійсністю.

Ставлення селян до «нового порядку» не було однозначним як на початку, так в кінці війни. На початку окупації частина селянства, незадоволена колгоспною системою та соціальним статусом у радянському суспільстві, зайняла вичікувальну позицію. Невдоволення селян в окупованих регіонах, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів і отримання землі, наростало. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні С. Власенко зазначила: «твердячи про «експлуатаційну радянську податкову систему», німецька влада не цуралася використовувати її методи. Так, на території військової зони України були здійснені заходи, спрямовані на стягнення з колгоспів та селян заборгованості, що залишалася за ними з радянських часів»²⁵. Злочинна політика окупантів, масові репресії та пограбування призвели до масового невдоволення окупаційним режимом і таким чином максимально розширила умови для наростання руху опору.

Повсякденне життя приречених проживати на окупованій території України поза скупими офіційними статистичними цифрами залишило ще безліч нерозкритих подій та імен і вимагає всебічного розкриття.

Окрім опублікованих і неопублікованих документальних матеріалів, спеціальної літератури, радянської й окупаційної періодичної преси нам необхідно залучати нові та нові факти із побуту сільського населення окупованої території України.

Одним із цінних та інформативних джерел в даному контексті є спогади партизанів. У 1944 р. до Музею партизанського руху передав свої твори, що містять опис життя сільського населення на території, котра підлягала контролю партизанськими загонами, безпосередній учасник бойових дій у тилу ворога письменник Ю. Збанацький. Як на нашу думку, заслуговують уваги і записані письменником Д. Косариком в 50-х роках минулого століття віршовані спогади партизана Степана Щуплика²⁶. Два невеликих зошити стали справжнім літописом побутування населення у військовій зоні, переважно в Чернігівській та Орловській областях, де присутні назви конкретних населених пунктів тодішнього адміністративного поділу та з чітким описом подій, що відбувалися в цих селах, названо конкретні дати й прізвища. Що приводило селян до партизанського загону, їх кількість і склад, про причини знищення німецьким

командуванням та його прислужниками цілих сіл із їх назвами та конкретними датами, про ставлення до партизанів з боку цивільного населення, ба навіть про святкування Нового 1942 р. спільно з селянами і тому подібне. Їх матеріальні та духовні уподобання, особисті взаємини, розбіжність поглядів на цілком очевидні речі знайшли своє відображення в дещо незграбних, однак інформативно насичених віршах-описах.

Використання спогадів та листів німецьких солдат і офіцерів, очевидно, також можуть дати об'єктивну картину побуту і життя українського селянства в дещо іншому ракурсі, зі сторони ворога.

Особливу ж цінність на даному етапі становлять усні розповіді тих небагатьох людей — свідків подій, що на сьогодні ще поряд із нами. Ми маємо вчасно використати надану нам можливість реконструювати і подати до широкого загалу реалістичну картину життя сільського соціуму в роки фашистського лихоліття. Адже рахунок йде вже навіть не на роки...

Слід зазначити, що на даному етапі багато аспектів побутування сільського населення на окупованій території ще не повністю розроблені і вимагають свого поглибленого дослідження.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Фонд КМФ-8, оп. 1, спр. 148, арк. 270.

² Потильчак О. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. — К., 2011. — С. 97.

³ Нестеренко В.А. «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти)»: дис. ... канд. іст. наук. — К., 2005.

⁴ Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

⁵ Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2002. — С. 98.

⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 223, арк. 52.

⁷ Там само. — Арк. 53–54.

⁸ Гуров К. Фашистский разбой на Украине // Правда. — 1942. — 21 марта. — С. 3.

⁹ Архів ІМФЕ імені М.Т.Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 20, арк. 173.

¹⁰ Там само. — Оп. 21, арк. 21.

¹¹ Там само. — Оп. 55, арк. 66.

¹² Там само.

¹³ Там само. — Оп. 21, арк. 2.

¹⁴ Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944) // Дунайський клуб. — 14 жовтня. — 2012.

¹⁵ Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. № Р-37 сч, оп. 1, спр. 6; Ф. № Р-41, оп. 1, спр. 5, 6.

¹⁶ Там само. — Ф. № Р-41, оп. 1. Стецівська волосна управа 1941–1944 рр., спр. 5, арк. 84.

¹⁷ Там само. — Арк. 118.

¹⁸ Там само. — Арк. 14.

¹⁹ Там само. — Арк. 37.

²⁰ Там само. — Арк. 28.

²¹ Там само. — Арк. 27.

²² Там само. — Арк. 47.

²³ Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 319.

²⁴ Музыкально-вокальний приказ фон Бока // Правда. — 1942. — 24 березня. — С. 1.

²⁵ Власенко С.І. Аграрна політика німецької окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007. — С. 122.

²⁶ Архів ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, оп. 41. Щуплик С.М. (З матеріалів Косарика Д.). Творчість Щуплика Степана Максимовича про часи Великої Вітчизняної війни. — 122 арк.

На основе научных, документальных и архивных источников анализируется состояние сельского социума на оккупированной территории Украины 1941–1943 гг.

Ключевые слова: аграрная политика, оккупированные территории, военная зона, Райхскомиссариат «Украина», полевые комендатуры.

On the basis of scientific, documentary and archived sources position of rural sociumu is analysed on the occupied territory of Ukraine 1941–1943.

Keywords: agrarian policy, occupied territories, military area, Reykhs-komisariat «Ukraine», field commandant's headquarters.